

KUTADGU BİLİG’DE “HÜKÜMDAR, VEZİR VE SÛFÎ TİPLERİ”NİN TANITILMASINDA VE BU TİPLERİN TEMSİL ETTİKLERİ FİKİRLERİN AÇIKLANMASINDA METAFORLARIN ROLÜ

The Role of Metaphors at the Introduction of “Monarch, Vizier and Mystic Types” in Qutadgu Bilig and the Explanation of Ideas Represented by These Types

Salim KOCA*

Özet

Edebî eserlerin en önemli özelliklerinden biri, ele alınan konunun edebî sanatlar vasıtasıyla anlatılmasıdır. Edebî sanatlardan biri de Arapçada “istiare”, Türkçede “eğreltilme”, Batı dillerinde de “metafor” adıyla anılan sanattır. Kutadgu Bilig, “hükümdar, ilk vezir, ikinci vezir ve sûfi” gibi dört farklı tipin tanıtılması ile bu tiplerin temsil ettikleri fikirlerin açıklanmasına dayanan metaforik ve alegorik bir eserdir. Eserde hem tiplerin tanıtılmasında hem de bunların temsil ettikleri fikirlerin açıklanmasında metafor sanatı temel vasıta olarak kullanılmıştır. Meselâ hükümdar tipi önce “güneş”, sonra “adâlet ve âdil kanun”, ilk vezir tipi önce “dolunay”, sonra “siyasî iktidar ve egemenlik” (kut=devlet), ikinci vezir tipi önce “övlümüş”, sonra “akıl ve anlayış” (Ukuş, Ukuşlug), sûfi tipi de önce “uyanmış”, sonra da “kanaat ve âkabet” gibi kelime ve kavramların yerine konulmak suretiyle zincirleme metafor yapılarak, bu kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve özelliklerle tanıtılmıştır. Biz bu makalemizde bu tiplerin taşıdıkları özelliklerin, fikirlerin ve görüşlerin metaforlar vasıtasıyla nasıl ortaya konmuş olduğunu tespit edip göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Metafor, Hükümdar, Vezir, Sûfi, Güneş (Küntogdı), Dolunay (Ay-toldı), Övlümüş (Ögdülmiş), Uyanmış (Odgurmuş), Adâlet ve Âdil Kanun, Siyasî İktidar ve Egemenlik, Akıl ve Anlayış, Kanaat ve Âkabet.*

---

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, skoca@gazi.edu.tr

Abstract

One of the most important characteristics of literary works is the explanation of the handled subject with literary arts. Among these literary arts, one of them is the art known as “istiare” in Arabic, “eğreltileme” in Turkish and “metaphor” in Western languages. Qutadğu Bilig is a metaphoric and allegoric work that is based on the introduction of four different types of “monarch, first vizier, second vizier and mystic” and the explanation of ideas represented by these types, using the art of metaphor as the basic tool for this. The meanings and characteristics expressed by these types are introduced by making a complex metaphors (continuous metaphor) formed by having these types put in place of words and concepts. For example, the type of monarch is first “sun” and later “justice and fair law”, the type of first vizier is first “full moon” and later “political government and sovereignty” (qut=state), the type of second vizier is first “celebrated” and later “wisdom and mentality” (Uquş and Uquşluğ) while the type of mystic is first “enlightened” and later “contentment and fate”. At our paper, we will try to spot and show how the characteristics, ideas and views carried by these types are put forward with the usage of metaphors.

Keywords: *Metaphor, Monarch (Ruler), Vizier, Sufi (Mystic), Sun, Full Moon, Övülmüş (Celebrated), Uyanmış (Enlightened), Justice and Fair Law, Political Government and Sovereignty, Wisdom and Mentality, Contentment and Fate.*

Giriş

Türk dilinin büyük bilgini Kaşgarlı Mahmûd’un dediği gibi, XI. yüzyıl Türkler için **“Tanrı’nın devlet güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğu, gökyüzünün bütün dairelerini onların mülkleri üzerinde döndürmüş bulunduğu, zamanın bütün hükümdarlarını onlardan çıkardığı, onlara Türk adını verip kendilerini hak üzere kuvvetlendirdiği”** parlak bir çağ olmuştur. Gerçekten de bu çağda Türk gücü hem siyasî hem de kültürel bakımdan zirveye ulaşmıştır. Zira bu dönemde Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu gibi Türk hanedanları Mısır’dan Çin’e ve Hindistan’a kadar bütün İslâm ülkelerinin tek hâkimi haline gelmişlerdir. Yine bu dönemde Kaşgarlı Mahmûd **“Divânü Lügati’t-Türk”**, Yusuf Has Hâcib de **“Kutadgu Bilig”** adı altında yazmış oldukları eserlerle biri Türk kültürünün maddî, diğeri manevî cephesini aydınlatarak, Türklerin siyasî ve askerî alanlardaki üstünlüklerine denk bir üstünlüğe de kültürel alanda sahip olduklarını esaslı bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Bilindiği gibi, Kutadgu Bilig, XI. yüzyılda Türk devlet ve toplum yapısıyla Türk düşünce sistemini ortaya koyan metaforik ve alegorik bir eserdir¹. Eser ad olarak verilen Kutadgu Bilig sözü, eski Türkçede “**siyasî iktidara veya egemenliğe ulaştırılan bilgi**” anlamında bir kavramdır. Eser “**hükümdar, ilk vezir, ikinci vezir ve sûfi**” gibi dört farklı tipin hayat ve faaliyetleri ile bunların sahip oldukları fikir ve görüşler üzerine kurulmuştur. Bunlardan hükümdar “**adâleti ve âdil kanunu** (köni törü)”, ilk vezir “**siyasî iktidarı ve egemenliği** (kut, devlet)”, ikinci vezir “**aklı ve anlayışı** (ök, us, ukuş ve ukuşlug)”, sûfi tipi de “**kanaati ve âkıbeti**” temsil etmiştir. Eserde her tip, kendi tabiat ve karakterini bizzat kendisi tanıtmış, fikir ve görüşlerini de yine bizzat kendisi ileri sürmüş ve savunmuştur. Hem tiplerin kendilerini tanıtmalarında hem de fikir ve görüşlerini açıklamalarında birçok edebî sanat kullanılmıştır. Bu edebî sanatların başında, hiç kuşkusuz “**metaforlar**”² gelmektedir. Biz bu makalemizde metaforların Kutadgu Bilig’de nasıl kullanıldığını tespit edip bunları örnekleriyle açıklamaya çalışacağız. Amacımız, eser okunurken ve değerlendirilirken onun daha iyi anlaşılmasına ve kavranmasına katkıda bulunmaktır.

Metafor, Grekçe kökenli “**meta**” ve “**pherein**” kelimelerinin birleştirilmesi sonucunda oluşturulmuş (metaphora) bir kavramdır. Bunlardan “meta” kelimesi “**öte**”, “pherein” kelimesi de “**bir şeyi bir yerden başka bir yere götürme, taşıma**” demektir. Bu duruma göre, metafor kavramını en kısa ifade ile “**aralarında bazı özellikler bakımından benzerlik kurulabilen iki farklı kelime ve kavramdan birinin anlamını geçici (eğreti) olarak diğeri anlamı üzerine taşıma ve yükleme**” şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu sanatta iki kelime ve kavram, taşıdıkları bazı özellikler bakımından birbiriyle âdeta eşitlenmekte ve

¹ Bilim adamları arasında yaygın ve hâkim kanaate göre, Kutadgu Bilig “**alegorik bir eser**”dir. Kanaatimizce, bilim adamları bu tanımlamalarında, kısmen yanılmış gözükmektedirler. Çünkü eserin kahramanları olan “hükümdar ve ilk vezir”, “güneş ve ay” gibi somut varlıklar vasıtasıyla, “ikinci vezir ve sûfi” de “övlümüş ve uyanmış” gibi soyut kavramlar vasıtasıyla tanıtılmıştır. Hâlbuki alegori, “**bir fikrin, resim veya canlı cansız bir nesne ve varlık vasıtasıyla anlatılmasıdır**”. Kutadgu Bilig’de sadece “adâlet ve âdil kanun, siyasî iktidar ve egemenlik, akıl ve anlayış, kanaat ve âkıbet” gibi fikirler, “hükümdar, ilk vezir, ikinci vezir ve sûfi” gibi somut varlıklar vasıtasıyla izah edilmiştir. Üstelik bu soyut kavramlarla somut varlıklar arasında da hiç istinasız metaforlar yapılmıştır. Dolayısıyla bu eseri, sadece “**alegorik bir eser**” olarak değil, “**metaforik ve alegorik bir eser**” olarak nitelendirmek ve tanımlamak daha doğru olacaktır.

² Batı dünyasında “metafor” olarak kullanılan bu edebî sanatın İslâm dünyasındaki karşılığı “**istiare**”dir. Türk dilcileri ve edebiyatçıları ise, bu kavramın Türkçe karşılığı olarak “**eğretileme**” kelimesini kullanmışlardır. Fakat “eğretileme” kelimesi, metafor kavramının anlamını tamamen karşılamamaktadır.

bütünleştirilmektedir. Meselâ **“tartışma savaştır”** derken “tartışma” kelimesinin ifade ettiği anlam ve özellikler, geçici olarak “savaş” kelimesinin üzerine yüklenmiştir. Böylece bu iki kelime geçici olarak birbiriyle eşit hâle getirilmiştir. **Artık bu cümleyi okuyan herkes, “tartışma” kelimesini kendi anlam ve özellikleriyle değil, tamamen “savaş” kelimesinin anlam ve özellikleriyle algılayacak ve düşünecektir.** Çünkü bu iki kelimenin ifade ettiği eylemler arasında birçok benzer ve ortak özellikler bulunmaktadır. Bu örnekte metafora temel teşkil eden bu benzerlikleri ve ortak özellikleri şu şekilde belirtmek mümkündür: Hem tartışma hem de savaş, iki rakip güç arasında cereyan eden bir eylemdir. Her ikisinin de taşıdığı gaye yenmek, üstün gelmek ve hâkim olmaktır. Rakipler arasındaki mücadelede, biri sözü, diğeri ise silâhı ve teçhizatı kullanır. Her ikisinde de cepheler tutulur; saldırılar ve savunmalar yapılır. Bu mücadelede bazen taraflardan biri ilerler, diğeri geriler. Bazen biri kaçır, diğeri kovalar. Her ikisinde de stratejiler ve taktikler uygulanır. Sonunda taraflardan güçlü olan galip gelerek, karşı tarafın üzerinde hâkimiyet kurar. Diğeri ise, mağlup olur, boyun eğip rakibine tâbi olur. Bazen de taraflar yenişemez. Fakat her iki taraf da bu çarpışmadan az veya çok zarar görür³.

Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, “tartışma ve savaş” kelime ve kavramıyla yapılmış olan metafor, bu kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve taşıdıkları özellikler bakımından aralarında önceden mevcut bulunan ortak benzerliklere dayandırılmıştır⁴. Kutadgu Bilig’de ele alacağımız metaforlarda da genellikle kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve taşıdıkları benzer özellikler başlıca rol oynamıştır. Metafor yapmaktan güdülen gaye ise, bir kelime ve kavramın başka bir kelime ve

³ Metafor sanatına dair geniş bilgi almak için bkz. G. Lakoff-M Johnson, *Metaphors We Live By* (Metaforlarla Yaşamak), Türkçe çvr. Gökhan Yusuf Demir, *Metaforlar/Hayat, Anlam ve Dil*, İstanbul 2010.

⁴ Metaforların büyük çoğunluğu, kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve taşıdıkları özellikler arasındaki benzerlik ilişkisine dayanır. Fakat bütün metaforlarda doğrudan benzerlik ilişkisi olmayabilir. Bazen kelime ve kavramın taşıdığı ve önceden kabul edilmiş özellikler arasında da bir anlam taşıması yapılabilir. Meselâ “Moralini yüksek tut” cümlesinde “yüksek” kelimesi metaforik bir ifadedir. Burada ‘yüksek’ kelimesi yer- ve yön gösteren bir durum ile maddenin sahip olabileceği bir özelliğe işaret eder. Fakat biz soyut bir kavramla bu kelimenin anlamını birleştirirsek, genel olarak benimsenen ‘yüksek olan iyidir’ metaforunu çıkarabiliriz. Görüldüğü gibi burada ‘moral’ kelimesi ile ‘yüksek’ kelimesinin ifade ettikleri anlamlar arasında doğrudan bir benzerlik bulunmamaktadır. Fakat dolaylı olarak düşündüğümüzde, ‘yüksek’ kelimesi bize hem maddî ve hem manevî anlamda “yüksek olan iyidir” ifadesini çağrıştıracaktır. Böylece “morali yüksek tutmak” ile “iyi olmak” kavramları arasında dolaylı olarak bir bağ kurulmuş olacaktır.

kavram vasıtasıyla daha iyi algılanmasını, tasavvur edilmesini ve anlaşılmasını sağlamaktır.

1) Hükümdar Gündoğdu (Kün-togdı), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Adâlet ve Âdil Kanun=Köni Törü) İlgili Metaforlar

Kutadgu Bilig’de hem eserin kahramanlarına verilen isimlerle hem de onların temsil ettikleri fikirlerle ilgili olarak birçok metafor yapılmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi, hükümdara verilen isimde görülmüştür. Yusuf Has Hâcib, hükümdarın tabiatı ve karakteri ile güneş arasında mevcut olan benzerlikleri ve ortak özellikleri düşünerek, ona “**Gündoğdu**” (Kün-togdı) adını vermiştir⁵. Burada “hükümdar güneştir” denilmekle, âdeta hükümdar ile güneş birbirleriyle özdeşleştirilmiştir. Çünkü güneş, tek ve benzersiz bir gök cismi olup dünyadaki bütün varlıkların üzerinde ve bütün varlıklara hükmeder bir özellikte ve konumda bulunmaktadır. Hükümdar da başında bulunduğu devlet teşkilâtı ile idare ettiği halkın nazarında güneşe benzer özelliklere ve konuma sahiptir. Dolayısıyla bazı Türk hükümdarları, evrende tek bir güneş olmasına bakarak, dünyada da tek bir hükümdarın bulunması gerektiğini ileri sürmek suretiyle cihân hâkimiyeti fikri gütmüşlerdir. “**Gökte bir güneş, yeryüzünde de bir hükümdar**” şeklinde formüle edilen bu fikrin temeli, Çin’in en eski ve en uzun ömürlü devletini kuran Türk hanedanı Chou (Cov)’lara (M.Ö. 1050-247) dayanmaktadır⁶. Bilindiği gibi, Oğuz Kağan Destanında da bu fikir, “**Gök çadırımız, güneş bayrağımız olsun**” ifadesiyle belirtilmiştir.

Metafor sanatı, kelimelerin ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve özellikler arasında doğrudan benzerlikler kurularak yapılabildiği gibi dolaylı benzerlikler kurularak da yapılabilmektedir. Bu hususta Kutadgu Bilig de

⁵ Kutadgu Bilig, b. 823. Yusuf Has Hâcib, hükümdar için, “Bilginler, benim tabiatımı güneşe benzeterek, (bana) bu adı verdiler” der. Görüldüğü gibi, hükümdara “Gündoğdu” adının verilmesi, Türk kültüründe güneşe verilen büyük değer ve önemden ileri gelmiştir. Bilindiği gibi, Türk soyunun büyük atası olan Oğuz Kağan, uzayı ve dünyayı temsil eden iki hanımla evlenmiştir. O, bunlardan uzayı temsil eden hanımdan, yani ilk hanımından doğan ilk oğluna “Kün (Güneş) Han” ismini vermiştir. Kün Han da Oğuz Kağan’dan sonra Türk devletinin hükümdarı olmuştur.

Hun hükümdarları da güneşe özel bir saygı göstermişlerdir. Onlar, bu saygının bir tezahürü olarak tahtlarına, daima güneşin doğduğu yöne, yani doğuya dönük bir tarzda oturmuşlardır. Otağlarının kapısı da, yine güneşin doğduğu yöne açılmaktaydı. Onlar, her sabah otağlarından çıkarken kutsal kabul ettikleri güneşi, gece çıkarken de ayı selâmlamaktaydılar. (De Groot, 1921: 60. “Morgens verlaesst der Tan-hu das Kriegslager, um sich vor dem tagesanbruch ehrerbietig zu verbeugen. Bei der Geburt des Neumondes (im Vesten) verbeugt er sich gegen den Mond”).

⁶ Kafesoğlu, 1987: 40. Türklerde cihân hâkimiyeti fikrine dair geniş bilgi için bkz. Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, c. I,II, İstanbul 1969.

birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden biri de **“hükümdarlık”** (beylik) ile **“âdil kanun”** (köni törü) kavramları arasında görülmektedir: Türklerde adâleti, hükümdarlığın temeli sayan bir hukuk anlayışı ve düşüncesi hâkim olmuştur. Bu anlayış ve düşünce, Kutadgu Bilig’de, **“Beyliğin temeli adâlettir”** (Arapça: Adlü esâsü’l-mülk). **“Hükümdar (Kün-togdı) doğrudan doğruya kanundur”**. şeklinde metaforlu birer ifadeyle ortaya konmuştur⁷. Görüldüğü gibi, bu metaforlarla, yani **“hükümdarlığın temeli”** kavramı **“adâlet”, hükümdar”** kavramı da **“kanun (törü)”** kavramının yerine konulmakla, bu kavramların anlamları birbiriyle âdeta eşitlendirilmiş ve bütünleştirilmiştir. Artık bu cümleleri okuyan herkes, hükümdarlığı ve hükümdarı, tamamen “adâlet ve kanun” kavramları gibi algılayacak, düşünecek ve tasavvur edecektir.

Kutadgu Bilig’de hükümdar için adâleti sağlamanın temel şartı, **“âdil kanunlar koymak ve bu kanunları taraf tutmadan uygulamak”** şeklinde belirtilmiştir. Bu faaliyet de hükümdarın aslî ve temel görevlerinin başında sayılmıştır⁸. Bu duruma göre, “güneş” ile hükümdarın temsil ettiği “âdil kanun” arasında da dolaylı olarak bir bağ kurulmuştur. Gerçekten de hem güneşin hem de âdil kanunun özellikleri arasında **“eşitlik, faydalılık ve üniversallık”** bakımından açık benzerlikler bulunmaktadır. Meselâ güneş, ışığını ve ısınıyı canlı-cansız bütün varlıklara eşit olarak ulaştırır. Hükümdar da âdil kanun yapar ve bunları uygularken hiç kimsenin soyuna, mevkiine, servetine ve kendisi ile akrabalık durumuna bakmaz, herkese eşit davranır⁹.

⁷ Kutadgu Bilig, b.800, 819, 821, 355,

⁸ Koca, 2010: 97; Koca, 1997: 71 vd. Eski Türklerde, yeni bir devlet kuran veya tahta çıkan her Türk hükümdarı, ilk iş olarak atalarından kalan töreyi (kanunlar) düzenlemek, yeni kanunlar yapmak ve bunları yürürlüğe koymakla icraatına başlamaktaydı. Çünkü onlar, hem bütün devlet teşkilâtının hem de adâlet teşkilâtının başı idiler. Bu sıfatlarıyla yüksek mahkemeye başkanlık ederlerdi. Şahıslarına ve devlete karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla yargıda bulunurlar, ölüm dâhil her türlü cezayı verirler ve uygulatırlardı. Türk hükümdarlarının bu anlayışı ve tutumu, İslâmî dönemde de devam etmiştir. Müslüman Türk hükümdarları da haftanın iki günü, oruçlu olarak “Mezalim Dîvânı”na (Yüksek Mahkeme) çıkmışlardır. Bu yüksek mahkemede halkın şikâyetlerini bizzat dinlemişler ve davalarına bakmışlardır. Özellikle haksızlığa ve zulme uğrayanların müsebbiplerini ağır bir şekilde cezalandırmışlardır.

⁹ Nizâmü’l-Mülk, 1982: 276 vd. Bu hususta Selçuklu vezir Nizâmü’l-Mülk’ün eseri Siyaset-nâme’de, Gazneliler Devletinin büyük hükümdarı Sultan Mahmûd ile ilgili somut bir örnek bulunmaktadır: Sultan Mahmûd’un oğullarından Mesud, bir tüccardan borç para almış, fakat o bu parayı vâdesi içinde ödemediştir. Bunun üzerine tüccar, onu Sultan Mahmûd’a şikâyet etmiştir. Sultan Mahmûd, oğluna hiçbir ayrıcalık ve iltimas tanımayarak, onu yargılamak ve cezalandırmak üzere “Mezalim Dîvânı”na davet etmiştir. Durumun ciddiyetini anlayan Sultanın oğlu Mesud, derhal birinden ödünç para temin etmek suretiyle borcunu kapatıp babasının kendisini yargılamasından ve cezalandırmasından kurtulmuştur. Çünkü o, çok iyi

Hiç kimseyi “**bey ve kul**” diye ayırmaz¹⁰. Ayrıca “güneş ile âdil kanun”, hem bütün dünyada geçerli, yani universal birer özellik taşımakta hem de canlı-cansız bütün varlıkların yararına birer fonksiyon icra etmektedir¹¹.

Adâlet ve âdil kanun anlayışı, her kültürde universal bir özellik taşımamıştır. Meselâ eski Grek filozofları, adâleti ve kanunu, toplum içinde zengin ve kuvvetli olanların (efendi) hakkı olarak kabul etmişler; yoksullara, kadınlara, çocuklara ve kölelere hiçbir hak tanımamışlardır¹². Bunlardan özellikle kadın, eski Çin, Hint, İran, Arap, Yahudi, Grek, Roma ve İngiliz topluluklarında her türlü haktan mahrum, istendiği zaman alınıp satılabilen köle statüsünde bir varlık sayılmıştır¹³. Hâlbuki eski Türk toplumunda,

---

biliyordu ki, Sultanın oğlu olmak, yapılacak yargılamayı ve verilecek cezayı hiç etkilemeyecekti.

¹⁰ Kutadgu Bilig, b. 809. Hükümdar, kanunları uygularken kendi tutumunu şu sözlerle belirtmiştir: “**İster oğlum, ister yakının veya akrabam olsun; ister yolcu, ister misafir olsun; kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz** (Kutadgu Bilig, b. 817-18).

¹¹ Kutadgu Bilig, b. 2032, 2034. Eserde bu husus şu ifadelerle belirtilmiştir: “Kanun sudur; akarsa, nimet yetişir”. “Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer”.

¹² Kafesoğlu, 1970: 32 vdd.

¹³ Sergen, 1986: 59; Koca, 2010: 120 vd. Dünyanın en eski ve en köklü topluluklarında, kadının durumu şöyle idi:

Eski Hint toplumunda kadın, evlenme, miras ve diğer konularda hiçbir hakka sahip değildi. Veda metinlerinde kadın, kasırga, ölüm, zehir ve yılandan daha kötü bir varlık olarak gösterilmiştir. Buda, başlangıçta kadınları kendi dinine kabul etmemiştir. Daha sonra o, bu yasağı kaldırmış; fakat kadınların Budist toplumu için çok tehlikeli bir varlık olduğunu söylemiştir.

Eski Yahudi toplumunda erkek, ailenin tek hâkimiydi. Kızlar, babalarının evinde bile birer hizmetçi durumundaydılar. Babaları, onları satabilirdi. Mirastan pay alma hakları yoktu. Ancak başka varis olmadığı zaman babalarının mirasından pay alabilirdi. Boşanma hakkı da keyfî bir şekilde kocaya aitti.

Eski Fars toplumunda kadının itibarı çok düşüktü. Kız kardeşlerle evlenmek serbesti. Toplumda kan akrabalığının, daha önemlisi kız kardeş ve anne olmanın saygıya değer bir tarafı yoktu.

Eski Yunan ve Roma’da da kadın hiçbir hakka sahip değildi. Evlilikten güdülen gaye, erkek çocuk sahibi olmak ve mal, mülk üzerinde yakın bir koruyucu ve bakıcı bulmaktı. Isparta toplumunda kuvvetli kadın, kocasından başka erkeklerle de cinsî ilişki kurmaya zorlanırdı.

Eski Çin’de kadın insan sayılmazdı. Bu yüzden ona isim bile verilmezdi. Kız çocukları doğum sırasına göre bir, iki, üç diye çağrılırdı. Toplumda erkek çocuk makbuldü. Kız çocuk ise, “domuz” gibi hakaret ifade eden bir sözle anılırdı.

İngiltere’de XI. yüzyıla kadar kadın kocalarının malı durumundaydı. Kocaları isterse, onları satabilirdi. Kadın murdar bir varlık sayıldığından kutsal kitabı okumak şöyle dursun, ona el bile süremezdi. Bu hak onlara, XVI yüzyılda parlamentodan çıkarılan bir kanunla sağlanmıştır.

imtiyazlı ve iltimaslı bir sınıf olmamıştır. Türk kadını da, çağdaş birçok toplumda olduğu gibi bütün haklardan mahrum ve ezilen bir zümre değildi. Erkeklerle aynı haklara sahipti. Özgürdü ve toplumdan da saygı görmekteydi. Daha da önemlisi Türk kadını, eşi ile birlikte ailenin bütün faaliyetlerine katılmaktaydı. Hatta o, erkekler gibi ata binmekte, silâh kullanmakta, avcılık yapmakta ve güreş tutmaktaydı¹⁴.

Kutadgu Bilig’de âdil kanunu temsil eden hükümdarın insanlar arasında sadece eşitliği değil, adâleti de sağlamak zorunda olduğu belirtilmiştir. Bunun için hükümdar, yargıda bulunurken yanında daima adâleti sembolize eden **“bıçak, acı Hint otu ve şeker”** bulundurur. Bunlardan “bıçak”, kısa sürede ve kesin olarak suçluyu-suçsuzdan, doğruyu-yanlıştan ayırarak, hak ve adâleti sağlamak anlamını ifade eder. Çünkü bıçak, bir nesneyi daima ikiye böler. Türkçede bu anlayışın bir ifadesi olarak hâlen **“bıçak gibi kesip atmak”** deyimini kullanılmaktadır. Hükümdarın yargılama yaparken yanında bulundurduğu acı Hint otu ise, suçlu görüleni cezalandırmayı, şeker de haklı çıkkanı ödüllendirip sevindirmeyi ve memnun etmeyi sembolize eder¹⁵. Çünkü Hint otu, suçluya acı verecek, şeker de haklıya tatlı gelecektir. Böylece hak ve adâlet yerini bulmuş olacaktır.

Burada hemen belirtelim ki, adâlet anlayışı, her kültürde aynı olmamıştır. Meselâ Türk kültüründe adâlet, her insanın en doğal hakkı sayılmıştır. Türk Hükümdarı da adâleti sağlamaktan sorumlu ve yükümlü bir kişi olarak kabul edilmiştir¹⁶. Hâlbuki İran kültüründe adâlet, insanların en doğal hakkı olarak değil; İran hükümdarının insanlara bir bağıışı ve ihsanı (iyiliği ve güzel davranışı) olarak görülmüştür¹⁷. Dolayısıyla İran hükümdarlarının bu bağıış ve ihsanına sadece haklı olan insanlar değil, haksız ve suçlu olan insanlar da nail olabilmıştır. Hatta İran hükümdarları,

---

İslâmiyet’ten önceki Arap toplumunda kadın evlenme, aile kurma, boşanma ve miras hakkından mahrum bir kitle idi. Kız çocukları ailede maddî bakımdan yük, manevî bakımdan utanç vesilesiydi. Babalar, kız çocuklarını öldürmekte ve diri diri toprağa gömmekte serbest idiler.

¹⁴ Koca, 2010 120 vd.

¹⁵ Kutadgu Bilig, b.788-89, b. 810-14.

¹⁶ Kutadgu Bilig, b. 5574-77. Türklerdeki bu hukuk anlayışı hususunda Yusuf Has Hâcib şöyle der: Halkın hükümdar üzerinde üç hakkı vardır. **“Bunlardan biri paranın ayarını sabit tutarak ekonomik istikrarı sağlamak, ikincisi âdil kanunlar koyup bunları adâletle uygulayarak, halk arasında tahakküme ve zorbalığa fırsat vermemek, üçüncüsü de halkın özgürlüğünü ve güvenliğini temin etmektir”**. Görüldüğü gibi burada adâlet, günümüzdeki demokrasilerde olduğu gibi, halkın en doğal hakkı olarak kabul edilmiştir. Türk hükümdarı da adâleti sağlayan yüksek bir yargıç olarak nitelendirilmiştir.

¹⁷ İnalçık, 1966: 268 vd.; Kafesoğlu, 1970, 1, 27 vd.

genellikle suçluyu cezalandırmaktan çok onu affetmeyi, daha adâletli ve erdemli bir davranış olarak değerlendirmişlerdir.

Kutadgu Bilig’de ideal Türk hükümdarının tanıtılmasında sadece “güneş ve âdil kanun” ile değil, daha pek çok kelime ve kavramla metafor yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: “**Hükümdar halkın başıdır**”¹⁸. “**Bey çobandır**”¹⁹. “**Hükümdar ikbaldir**”²⁰. “**Hükümdar ateştir**”²¹. “**Beyler, dibi inci dolu denizdir**”²². “**Hükümdar, doğruluk ve kanundur**”²³. “**Beyliğin temeli doğruluktur**”²⁴. “**Hükümdar, filozof ve bilgin bir baştır**”²⁵. “**Hükümdar içeridir; onun dışarıdaki gözü sadık kuldur**”²⁶. Bu örneklerde, hükümdar ve hükümdarlık “**baş, çoban, ikbal, ateş, deniz, doğruluk ve kanun, doğruluk, içeri ve sadık kul**” gibi kelime ve kavramlarının yerine konularak, bu kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve özelliklerle tanıtılmak istenmiştir. Böylece hükümdar ve hükümdarlık kavramına düşünce dünyasında geniş ve derin bir anlam ve muhteva kazandırılmıştır.

2) İlk Vezir Dolunay (Ay-toldı), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Kut=Siyasî İktidar ve Egemenlik) İlgili Metaforlar

Kutadgu Bilig’de tıpkı hükümdarın adında ve temsil ettiği fikirlerde olduğu gibi, onun ilk vezirinin adı ve temsil ettiği fikirlerle ilgili olarak da birçok metafor yapılmıştır. Eserde ilk vezir, ayın tam ve en parlak hâline benzetilerek, ona “**Dolunay**” (Ay-toldı) adı verilmiştir²⁷. Bilindiği gibi, karanlık gecelerde dünyayı aydınlatan tek uzay cismi dolunaydır. Kutadgu Bilig’te vezir, eski Türkçedeki “**kut**” kavramı ile ifade edilen “**siyasî iktidarı ve egemenliği**” temsil etmiştir. Fakat Türk devletlerinde siyasî iktidarın ve egemenliğin asıl sahibi Türk hükümdarıdır. Türk hükümdarları da siyasî iktidarın ve egemenliğin bir kısmını doğrudan, diğer kısmının da dolaylı olarak, yani vasıta ile kullanmışlardır. Bu vasıta da başta vezir olmak üzere, devlet yetki ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan bütün devlet

¹⁸ Kutadgu Bilig, b. 265.

¹⁹ Kutadgu Bilig, b. 1412.

²⁰ Kutadgu Bilig, b. 606.

²¹ Kutadgu Bilig, b. 653-55.

²² Kutadgu Bilig, b. 5356.

²³ Kutadgu Bilig, b. 799.

²⁴ Kutadgu Bilig, b. 819-21.

²⁵ Kutadgu Bilig, b. 405.

²⁶ Kutadgu Bilig, b. 3124.

²⁷ Kutadgu Bilig, b. 730-38. Türkler, Uygur döneminde Maniheizm’in etkisiyle “ay”a birinci derecede önem atfetmişlerdir. Hâlbuki eski Türk inancında “ay” değil, “gök ve güneş” birinci derecede öneme sahip idi (Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara, 1971, s. 129).

görevlileridir (ehl-i örf). Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib, veziri, siyasî iktidarı ve egemenliği hükümdar adına kullanan ve hükümdardan sonra gelen en büyük devlet adamı olarak görmüştür. Vezir, hükümdar tarafından seçilmiş ve atanmıştır. Vezirlik görevine getirilmek de, “**devlet kuşağı** (kut=siyasî iktidar ve egemenlik) **kuşanmak**”²⁸ sözü ile ifade edilmiştir.

Vezir, bütünüyle hükümet teşkilâtının, yani merkez ve taşra teşkilâtını oluşturan bürokrasinin başı ve en büyük âmiridir²⁹. Kutadgu Bilig’de vezire “Dolunay” ismi verilmekle o, “ay” yerine konularak, bu iki kelime arasında metafor yapılmıştır. Böylece vezirin, kendisine benzetilen dolunayın özellikleriyle tahayyül ve tasavvur edilmesi istenmiştir.

Vezir ile “dolunay” kelimeleri arasında olduğu gibi, “**vezir Dolunay**” ile “**siyasî iktidar ve egemenlik**” kelime ve kavramlarının taşıdıkları anlamlar ve özellikler arasında da benzerlikler görülerek, bunlarla da metaforlar yapılmıştır. Meselâ vezir kendisini tanıtırken “**Ben devletim, yani siyasî iktidar ve egemenliğim** (kut=devlet)”³⁰ demiştir. Görüldüğü gibi burada vezir, yani Dolunay kendisini “siyasî iktidar ve egemenlik” yerine koymuştur.

Kutadgu Bilig’de vezir, sadece “dolunay” ile “iktidar ve egemenlik” kelime ve kavramlarının yerine değil, “**el, göz ve kulak**” gibi kelimelerin yerine konmak suretiyle de tanıtılmıştır: Çünkü vezir, doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı, onun emir ve direktifleriyle çalışan yüksek dereceli bir devlet görevlisidir. Bu durum Kutadgu Bilig’de “**vezir, hükümdarın elleridir; o bu eller vasıtasıyla bütün işleri görür**”³¹. “**Vezir, hükümdarın gözü ve kulağıdır**”³² şeklindeki ifadelerle belirtilmiştir. Burada vezir, insanın bir iş yaparken en çok kullandığı uzuvlarından “**el, göz ve kulak**” yerine konmuştur. Çünkü Yusuf Has Hâcib’e göre, insan için el, göz ve kulak ne ise, hükümdar için de vezir odur.

“**Vezir ile dolunay**”, yine “**vezir ile siyasî iktidar ve egemenlik**” kelime ve kavramları arasında zincirleme metafor (complex metaphor) yapılırken bu kelime ve kavramların taşıdıkları anlamlar ve özellikler arasında da daha önce mevcut olan benzerliklerden yararlanılmıştır. Bu benzerlikler şu şekilde belirtilebilir: Vezirlik görevinde istikrar yoktur. Vezir, ancak hükümdar ile uyumlu çalıştığı ve başarılı olduğu sürece

²⁸ Kutadgu Bilig, b. 553.

²⁹ Kutadgu Bilig, b. 2210. Eserde, “**Vezir hizmetkârların**, (yani hükümet teşkilâtındaki bütün görevlilerin) **başdır**” denilerek, bu husus metaforlu bir ifade ile ortaya konmuştur.

³⁰ Kutadgu Bilig, b. 664, 355. “Ay-toldı, iktidar ve egemenliktir (kut)”.

³¹ Kutadgu Bilig, b. 2181.

³² Kutadgu Bilig, b. 5849.

görevinde kalabilir. Aksi takdirde görevini kaybeder. Nitekim her hükümdar kendi saltanat döneminde birçok vezir değiştirmiştir. Bu yüzden Kutadgu Bilig’de vezir, kendi durumunu bir topa benzetmiştir³³. Çünkü top, yuvarlak olduğu için bir yerde sabit olarak durmaz; en ufak bir meyilde ve darbede hemen yer değiştirir.

Aynı istikrarsızlık vezir yerine konulan ayın hareketlerinde de görülür. Çünkü ay, bazen tam ve ışığının da en parlak olduğu dolunay hâlinde, bazen ışığının etkisiz ve az olduğu yarım ay ve hilâl şeklinde görünür. Bazen de hiç görünmez. Böylece o, durmadan bir konumdan başka bir konuma geçer. Kutadgu Bilig’de vezirin temsil ettiği “siyasî iktidar ve egemenlik” de tıpkı ay gibi değişken ve kararsız bir özelliğe sahiptir. Onun bu özelliği eserde **“Akarsu, güzel söz ve devlet (kut=siyasî iktidar ve egemenlik) durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşır”**³⁴ şeklinde bir ifade ile ortaya konmuştur. Ayrıca o, kendi tabiatının **“vefasız ve dönek”** olduğunu, **“eski ve yıpranmış olanları”** daima terk ettiğini ve durmadan kendisine **“yeni ve taze temsilciler”** aradığını belirtmiştir³⁵. Siyasî iktidarın ve egemenliğin yapısındaki bu özellik, olumsuz anlamda değil, onun yeni ve daha dinamik güçlerle daima kendisini yenileme anlamında kullanılmıştır. Nitekim dünyadaki bütün iktidarlar ve egemenlikler de, ancak sık sık el değiştirmek suretiyle kendilerini yenileyerek, ayakta kalabilmişler ve varlıklarını devam ettirebilmişlerdir³⁶.

“Siyasî iktidar ve egemenlik” (kut=devlet) yerine konmuş olan vezir Dolunay’ın sadece kötü özellikleri ve kusurları değil, onun iyi özellikleri ve meziyetleri de vardır. O, bu özelliklerini ve meziyetlerini, kendisini tanıtırken **“Benim adım kul ve hizmetkârdır; şiarım doğruluk; tiynetim hizmettir”**³⁷ gibi bir ifade ile ortaya koymuştur. Görüldüğü gibi, burada “siyasî iktidar ve egemenlik kavramları **“kul, hizmetkâr, doğruluk ve hizmet”** gibi kelime ve kavramlarla metafor yapılarak, bu kelime ve

³³ Kutadgu Bilig, b. 664.

³⁴ Kutadgu Bilig, b. 469.

³⁵ Kutadgu Bilig, b. 685-87.

³⁶ Burada iktidar söz konusu edilmişken, Türk tarihinin yanlış anlaşılabilir bir özelliğini belirtmekte ve düzeltmekte fayda var: Türk tarihinde, bir Türk devleti çöker ve yıkılırken daima yerine yeni bir veya birkaç Türk devletinin kurulduğu görülmüştür. Bu olayı, Türk devlet hayatında bir kesinti olarak değil, iktidarın el değiştirmesi, yani iktidarın bir Türk hanedanından başka bir Türk hanedanına geçişi olarak değerlendirmek gerekir. Eğer tarihteki Türk hanedanlarının iktidarlarını ayrı birer devlet sayacak olursak, bugün Türkiye Cumhuriyetinde de her iktidara gelen partinin hükümetini de farklı birer devlet olarak görmemiz gerekecektir. Bu düşünce bugün için ne kadar sakat ise, Türk tarihi için de o kadar sakattır.

³⁷ Kutadgu Bilig, b. 590.

kavramların taşıdıkları anlamlar ve özelliklerle tanımlanma ve tanıtılma yoluna gidilmiştir.

3) İkinci Vezir Övülmüş (Ögdülmüş), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Ukuş, Ukuşlug=Akıl ve Anlayış) İlgili Metaforlar

Hükümdar Gündoğdu'nun muktedir veziri Dolunay, uzun ve yorucu bir meslek hayatından sonra tıpkı bir iktidar gibi artık çok yıpranmış, yaşlanmış ve eski dinamizmini kaybetmiştir. O, biraz dinlenip huzur bulmak isterken hastalanır ve yataklara düşer. Yakında öleceğini hissetmiş olan vezir Dolunay, tek oğlu Övülmüş'e (Ögdülmüş), tecrübeli bir baba olarak son öğütlerde bulunarak, kültürel mirasını oğluna devreder. Kısa bir süre içinde de tutulmuş olduğu hastalıktan kurtulamayarak vefat eder. Böylece onun, yıpranmış, yaşlanmış ve dinamizmini yitirmiş olan iktidarı ve egemenliği de sona ermiş olur.

Hükümdar Gündoğdu, sadık ve yetenekli vezirini kaybetmiş olmaktan dolayı çok üzülür. Ölen vezirinin yerine oğlu Övülmüş'ü vezir yaparak, kaybını bir bakıma onunla tamamlayıp teselli bulmak ister. Övülmüş, üstün zekâ ve çok yetenekli bir genç olmasına rağmen devlet işlerinde henüz bilgisiz ve tecrübesizdir. Hükümdar Gündoğdu, Övülmüş'ü babasının kendisine bırakmış olduğu emanet olarak kabul eder. Himayesine alıp bir süre yanında tutmak suretiyle onun yetişmesini sağlar. Bu arada sık sık yaptığı sınamalarla onun bu göreve uygun olup olmadığını anlamak ister. Bu denemeler sırasında da onun, en ağır ve en karmaşık devlet meselelerine bile en doğru ve en isabetli çözümler getirdiğini görür ve sevinir. Zekâsını ve yeteneklerini takdir eder. Bu takdirin karşılığı olarak da onu, babasının yerine vezir tayin eder.

Kutadgu Bilig'de "aklı ve anlayışı" (ukuş, ukuşlug), vezir Övülmüş temsil etmiştir. Böylece vezir Övülmüş, eserde "aklın ve anlayışın" yerine konarak³⁸, kendisi bu kavramların ifade ettiği anlam ve özelliklerle tanıtılmıştır. "Övülmüş ile akıl ve anlayış" kavramları arasında metafora temel teşkil eden benzerlik ise, üstün zekânın, derin anlayışın ve yüksek kavrayışın her insan için övülmeye, takdir edilmeye ve üstün tutulmaya lâyık bir meziyet olmasıdır. Toplumda akla, anlayışa ve kavrayışa verilen bu büyük değer ve önem de vezir Övülmüş'e bu adın neden verilmiş olduğunu bize net bir şekilde açıklamaktadır³⁹. Çünkü vezir Övülmüş, tâ

³⁸ Kutadgu Bilig, b. 356. "O (Övülmüş) aklın adıdır".

³⁹ "Övülmüş" (Ögdülmüş) kelimesi, eski Türkçedeki "ögdül- (ödül, mükafat)" fiil köküne " – miş" isim ekinin getirilmesiyle yapılmış bir isimdir. Bazı bilim adamları, Türkçe Övülmüş ismi ile Arapça Muhammed (çok hamd u sena edilmiş, tekrar tekrar övülmüş) ismi arasında

çocukluğundan beri keskin ve kıvrak zekâsıyla, derin ve yüksek anlayış ve kavrayış yetenekleriyle temayüz etmiş bir kişidir.

Türkler, X. yüzyıldan itibaren İslâm dinine ve medeniyetine girerken, akli, dinî konuların kavranmasında en çok ön plâna çıkararak İmam-ı ‘Âzam Ebû Hanîfe ile İmam Mâtürîdî’nin yolunu takip etmişlerdir. Onlar, özellikle inanç bakımından Mâtürîdî’nin mezhebini benimseyerek, akla verdikleri büyük değeri ve önemi açık bir şekilde göstermişlerdir. Çünkü Mâtürîdî’ye göre, doğru ve gerçek bilgiye ulaşmanın en emin vasıtası akıldır. O, yüksek kavrayışlı bir din bilgini olarak bu hususta, **“Bir topluluğa peygamber gönderilmemiş bile olsa, o topluluk akli kullanarak kâdir-i mutlak olan tek yaratıcı inancına ulaşabilir”**⁴⁰ diyerek, aklın fonksiyonunu en etkili bir şekilde vurgulamıştır. Burada özellikle belirtelim ki, İslâmiyet’ten önceki eski Türk dininin tek Tanrılı bir inanca dayanmış olması, Mâtürîdî’nin bu görüşünün en açık ve en kesin bir ispatıdır. Üstelik eski Türk toplumunda, İslâm dinine girmeden önce kendilerine tek Tanrı inancını tanıttıkları ve benimsetecek bir peygamber de görülmemiştir. Bu duruma göre, Türkler, tek Tanrı inancına, akıllarını ve mantıklarını kullanmak suretiyle ulaşmış ender milletlerden biridir⁴¹.

Türklerin akla verdikleri değer ve önem, **“Akılsız dostun olacağına akıllı düşmanın olsun”** şeklinde bir dilek ve temenni ile onların atasözlerine de yansımıştır. Hatta diyebiliriz ki, onlar, dillerinde en çok metaforu, aklın değerini ve önemini belirtmek ve vurgulamak için yapmışlardır. Meselâ **“Akıl hazinedir”**. **“Akıl sermayedir”**. **“Akıl rehberdir”**. **“Akıl en büyük nimettir”**. **“Akıl en büyük meziyettir”** gibi.

Kutadgu Bilig’de akılla ilgili olarak daha birçok metafor yapılmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir: **“Akıl meşaledir; kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür”**⁴². **“Aklın hareketi doğru ve itibarı büyüktür”**⁴³. **“(Akıl), keskin gözlü ve uzak görüşlüdür”**⁴⁴. Görüldüğü gibi, buradaki ilk cümlede **“akıl”** ile **“meşale (yula), göz, can ve söz”** kelimeleri ve kavramları arasında benzerlik kurularak, aklın değeri ve önemi bu kelime ve kavramlarla ifade edilmiştir. İkinci cümlede **“aklın hareketi ve itibarı”** ile **“doğruluk ve büyüklük”** kavramları arasında, üçüncü cümlede

anlam bakımından bağ kurarak, ikinci vezir tipinin Hz. Peygamberi temsil ettiğini ileri sürmüşlerdir (Çağatay, 1970: 39).

⁴⁰ Bahçeci, 1986: 29.

⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Koca, 2010: II, 181-187.

⁴² Kutadgu Bilig, b. 1861.

⁴³ Kutadgu Bilig, b. 1850.

⁴⁴ Kutadgu Bilig, b. 1855.

de yine “akıl” ile “keskin gözlülük ve uzak görüşlülük” kelimeleri arasında bağ kurularak, aklın özellikleri ve değeri bu kelimeler ve kavramlarla belirtilmeye ve vurgulanmaya çalışılmıştır.

4) Sûfi Uyanmış (Odgurmuş), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Kanaat ve Akıbet) İle İlgili Metaforlar

Kutadgu Bilig’de tanıtılan dördüncü tip, “Uyanmış” adını taşıyan halktan (kara bodun) biridir. Uyanmış (Odgurmuş), ikinci vezir Övülmüş’ün akrabası (kadaş) ve arkadaşısıdır. O, bir sûfi olup dinî bilimlerde ve kültürde derin ve geniş bilgisi olan bir kişidir. Vezir Övülmüş, bir vesile ile hükümdar Gündoğdu’ya bu akrabasının ve arkadaşının üstün özelliklerinden söz ederek, onu över. Hükümdar Gündoğdu da Uyanmış’ı devlet hizmetine alarak, onun bilgisinden ve kültüründen yararlanmak ister. Bunun için hükümdar Gündoğdu, sûfi Uyanmış’a arka arkaya mektuplar yazar; defalarca vezir Övülmüş’ü ona gönderir; huzuruna davet edip onunla yüz yüze konuşursa da, onu devlet hizmetine girmeye ikna edemez. Bunun sebebi, sûfi Uyanmış’ın hükümdar Gündoğdu ve vezir Övülmüş’den tamamen farklı bir hayat, din ve dünya görüşüne sahip olmasıyla ilgili gözükmeindedir. Bu durumu da şöyle açıklamak mümkündür:

İslâm dünyasında Ortaçağ, dinî yorumların ve felsefî düşüncelerin en yoğun bir şekilde yapıldığı ve zirveye çıktığı bir çağdır. Bu çağda İslâm tasavvufu Hint ve Grek felsefesi ile Fars ve Türk kültüründen aldığı yeni fikirler ve unsurlarla büyük bir gelişme göstermiştir. Özellikle X.-XIII. yüzyıllar arasında, Türklerin hâkim olduğu İslâm dünyasında “**sufi, zâhit, derviş, pir, veli, şeyh, baba, dede ve ata**”⁴⁵ gibi unvan ve lakaplarla anılan birçok mutasavvıf din adamı ve halk bilgisi yetişmiştir. Bilim adamları arasında yaygın ve hâkim kanaate göre, bunların hepsi “**Melamî**” anlayışta, yani dünya nimetlerine ve zevklerine sırtını dönerek, ebedî hayata yönelmiş kişilerdir. İslâm tasavvufu bu kişileri idealize ederek, toplumun en üst noktasına yerleştirmiştir.

Kutadgu Bilig’deki Uyanmış da, İslâm tasavvufunun XI yüzyılda idealleştirdiği “sûfi veya zâhit” tiplerinden biridir. O, bütün dünya

⁴⁵ XIII. yüzyıl Türkiye’sinde genellikle “**baba, ata ve dede**” gibi unvanlar taşıyan halk bilgeleri, İslâmiyet’ten önceki dönemlerde “kâhinlik ve hekimlik” gibi konularda uzman olarak halka rehberlik yapan “**kam tipi**”nin İslâmî kılığa bürünmüş bir devamı idiler. Bu halk bilgeleri, İslâmiyet’ten önceki dönemlerde olduğu gibi Anadolu’da da halk arasında yaşarlar, halkın her türlü derdiyle yakından ilgilenirler ve bunlara derman olmaya çalışırlardı. Bunlardan biri de Baba İlyas Horasanî’dir. Bir Türkmen şeyhi olan Baba İlyas Horasanî, düşünce ve faaliyetlerinde aşım giderek, Selçuklu iktidarını değiştirmek istemiştir. Bu yüzden çıkardığı isyanla Türkmenlerden büyük bir kitlenin topluca katliamına sebep olmuştur.

nimetlerine ve zevklerine sırtını çevirmiş, sosyal hayattan kendisini tamamen soyutlamış, evine kapanarak, kendisini sadece tefekküre ve ibadete vermiş bir sûfidir. Bu yüzden o, hükümdar Gündoğdu ile vezir Övülmüş’ün faaliyetlerini boş ve faydasız faaliyetler şeklinde değerlendirerek, onların kendisini devlet hizmetine alma teklifini büyük bir kararlılıkla reddetmiştir.

Sûfi Uyanmış’ın hükümdar Gündoğdu’nun teklifini reddetmesinin başka bir sebebi daha vardır. O da şudur: İslâm sûfileri, dünyanın hem maddî zenginliklerinin hem de siyasî makamlarının geçici ve aldatıcı olduğuna inanmışlardır. Üstelik onlar, kendilerini daima siyasî iktidar sahiplerinin üstünde ve erişilmez bir mevkide görmüşlerdir⁴⁶. Siyasî iktidarların emri ve kontrolü altına girmekle de sahip oldukları bu yüksek manevî makamın sarsılacağını ve değerini yitireceğini düşünmüşlerdir. Bunun için de daima onlardan, yani siyasî iktidarlardan uzak durmaya çalışarak, bu psikolojik üstünlüklerini korumak ve devam ettirmek istemişlerdir. Kutadgu Bilig’deki Sûfi Uyanmış’ın tutumunda da aynı anlayış ve düşünce rol oynamış gözükmektedir.

Kutadgu Bilig’de sûfi tipine “uyanmış”⁴⁷ adı verilmekle, yani “sûfi Uyanmış’tır”⁴⁸ denilmek suretiyle “sûfi” sözü “uyanma” kelimesinin üzerine yüklenerek, sûfi tipi bu kelimenin ifade ettiği anlam ve özelliklerle tanıtılmak istenmiştir. Bu metafora temel teşkil eden benzerlik ise, sûfi tipinde de bir uyanmışlık hâlinin görülmüş olmasıdır. Çünkü dünya işlerinin geçici, boş ve faydasız olduğu kanaatine varmak suretiyle bunları terk edip tamamen ibadete yönelen her sûfi, kendisini **“uyanmış ve gerçeklere ulaşmış bir insan”** olarak kabul etmektedir.

Sûfi tipine “Uyanmış” adının verilmesinde Budizm’in açık etkisi görülmektedir⁴⁹. Çünkü “Budizm”in kurucusu olan Guatama’ya da müritleri, “ışıklanmış, aydınlanmış” anlamında “Buddha” ismini vermişlerdir. Uyanmış da tıpkı Buda gibi, nefesine hâkim olarak “manevî huzura” ulaşmış bir kişidir.

⁴⁶ Kaplan, 1985: 120.

⁴⁷ “Uyanmış” kelime ve kavramı, “uyuma” kelime ve kavramının tam zıddı bir anlam ifade eder. Bilindiği gibi, Türkçede “uyuma” kelime ve kavramı, insandaki bilincin ve düşüncenin en pasif, yani bulunmadığı halleri için, ‘uyanma ve uyanıklık’ da en aktif halleri için kullanılmıştır. Bu duruma göre, Kutadgu Bilig’deki “Uyanmış” ismi, **“gaflet uykusundan kurtulup kendisine gelmiş, gözü açılmış, cahillik karanlığından kurtulmuş, aydınlanmış, aklı başına gelmiş, doğru yolu bulmuş ve gerçeğe ulaşmış”** gibi anlamlar ifade etmektedir.

⁴⁸ Kutadgu Bilig, b. 357.

⁴⁹ Çağatay, 1967: 39-49; Çağatay, 1970: 98, s. 38 vd.; Dilâçar, 1972: 152.

Kutadgu Bilig’de “**sûfi Uyanmış**” ile onun temsil ettiği “**kanaat⁵⁰ ve âkıbet**” fikirleri arasında da dolaylı olarak metafor yapılmıştır. Çünkü sûfi Uyanmış’ın inancını ve hayat tarzını tamamıyla “kanaat ve âkıbet” düşüncesi belirler. O, dünyanın bütün servetlerine, unvanlarına, makamlarına, nimetlerine, konforlarına ve zevklerine sırtını çevirerek, nefsini köreltmıştır. Açlığa, susuzluğa, sıcağa, soğuğa ve hastalığa vücudunu alıştırmıştır. O, zorunlu ihtiyaçlarını gidermek için bile çalışmaz. Geçinmek için ne birinden bir şey ister ne de verileni kabul eder. Daima sahip oldukları ile yetinir. Bütün gününü, sonunu düşünerek ve ibadet ederek geçirir. Evlenmeyi, çocuk sahibi olmayı ve bir iş tutmayı kendisi için ayak bağı olarak görür. Kısaca söylemek gerekirse, onun hayatına hâkim olan bütün faaliyetler, “kanaat ve akıbet” anlayışı ve düşüncesi etrafında toplanmıştır.

S o n u ç

Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig adlı eserinde metafor sanatını ustalıkla kullanarak, bize Ortaçağ Türk-İslâm devletindeki ve toplumundaki “**hükümdar, vezir ve sufi**” tiplerini, özellikleri, hayat ve dünya görüşleri ve temsil ettikleri fikirlerle birlikte esaslı bir şekilde tasvir edip tanıtmıştır. Bunlardan hükümdar Gündoğdu ile vezirleri Dolunay ve Övülmüş, hem İslâmiyet’ten önceki hem de İslâmî dönem Türk kültürünün ideal devlet adamı tipini temsil ederler. Eserde, etkili bir şekilde övgüsü yapılan bu tiplerin somut örneklerine, Türk devlet hayatında sık sık rastlanmıştır. Fakat İslâmiyet’ten önceki Türk toplumunda ve kültüründe, “**Uyanmış**” örneğindeki gibi zâhit veya sûfi tipine hiç rastlanmamıştır. Bu tip, Türk ve İslâm kültürüne, Hint felsefesi yoluyla girmiştir. Yusuf Has Hâcib, Hint felsefesinin etkisiyle “melâmî” anlayışta, yani dünya işlerini terk etmiş, toplum ile bütün bağını kesmiş ve tamamen öteki dünyaya yönelmiş olan “**sûfi Uyanmış tipi**”nin bazı fikirlerini ve davranışlarını, hem İslâm dini hem de kendi düşüncesi bakımından doğru ve takdire değer bulmuşsa da, bu tipe “**ideal din adamı**” gözüyle bakmamıştır.

Metaforların hem faydalı hem de zararlı ve tehlikeli yanları vardır: Bir kelime ve kavram geçici olarak başka bir kelime ve kavram yerine konulmakla, yani metafor yapılmakla insanın düşünce ve hayal dünyasına yeni ufuklar açılarak, ondaki düşünce ve hayal dünyası derinleştirilmekte, genişletilmekte ve zenginleştirilmektedir. Bu, metaforların faydalı yanındır. Fakat bazen metaforlarla bir kelime ve kavramın arzu edilen anlamları ve özellikleri ön plana çıkarılırken bazen de aynı kelimenin başka anlamları ve özellikleri de gizlenmiş ve dikkatlerden uzaklaştırılmış olmaktadır. Metafor

⁵⁰ İslâm tasavvufuna göre kanaat, delili olmayan kabuldür.

sanatı bu özelliği ile günümüzde, propaganda faaliyetlerinin en etkili yöntemi olarak kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

BAHÇECİ, Muhiddin, (1986); “Mâturîdî’nin Kelam Metodu”, Ebû Mansur Semerkandî Mâturîdî, Kayseri, s. 23-31.

ÇAĞATAY, Saadet, (1968); Kutadgu Bilig’de Olgurmuş’ın Kişiliği, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, s. 39-49.

ÇAĞATAY, Saadet, (1970); Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş, Türk Kültürü, S. 98, Ankara, s. 27-43.

DİLÂÇAR, A. (1972); Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara.

İNALCIK, Halil (1966); “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, Reşid Rahmeti Arat İçin, Ankara, s. 259-271.

KAFESOĞLU, İbrahim (1970); Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, s. 1-38.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1987); Türk Bozkır Kültürü, Ankara.

KAPLAN, Mehmet, (1985); Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, III, Tip Tahlilleri, İstanbul.

KOCA, Salim (1997), Dandanakan’dan Malazgirt’e, Giresun.

KOCA, Salim, (2010); Türk Kültürünün Temelleri, II, Ankara.

LAKOFF, George-JOHNSON, Mark, (2010); Metaforlar/Hayat, Anlam ve Dil, çvr. Gökhan Yavuz Demir, İstanbul.

NİZÂMÜ’L-MÜLK, (1976, 1980); Siyâset-nâme, yay. ve çvr. Mehmet Altay Köymen, Ankara.

SERGEN, Semih, (1986); İslâm’da Hz. Mevlânâ’da Kadına Saygı, Millî Kültür, S. 52, s. 59-63.

YUSUF HAS HÂCİB, (1947, 1974); Kutadgu Bilig, yay. ve çvr. Reşid Rahmeti Arat, Ankara.